# ШАРҚ ЮЛДУЗИ

**Адабиёт журнали**

**1931 йилдан чиқа бошлаган**

**ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ**

Абдулла Орипов – **кенгаш раиси**
Бобур Алимов
Эркин Воҳидов
Толибжон Мадумаров
Тўра Мирзаев
Ғофуржон Муҳаммедов
Хўжақул Мухаммадиев
Сувон Нажбиддинов
Хайриддин Султонов
Шарап Уснатдинов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Қосимов
Охунжон Ҳакимов
Хол Муҳаммад Ҳасан

**Бош муҳаррир**
**Сирожиддин Саййид**

**Бош муҳаррир ўринбосари**
**Икром Отамурод**

**Масъул котиб**
**Муҳаммаджон Аҳмедов**

**Наср бўлими мудири**
**Асад Дилмурод**

1
2009

www.ziyouz.com kutubxonasi

**Пардабой Нуржонов,**
**филология фанлари номзоди**

# *Мустақиллик даври қорақалпоқ насрининг ривожланиш йўналишлари*

Мустақиллик шарофати туфайли ижодкорларимиз коммунистик мафкуранинг адабиётдаги бош қуроли бўлган социалистик реализм исканжасидан қутилиб, жамиятдаги турмуш воқеаларини бор ҳолида, ранг-баранг вазиятларда тасвирлаш имкониятларига эга бўлди. Инсон руҳиятининг қурама табиатини, интилишларини, туйғуларини, қувончу қайғусини, кўтаринки ва тушкун кайфиятини ёритишда адиблар фақат реализм тамойилларидангина фойдаланиб қолмасдан, модернистик услублардан, жумладан, мифологик (асотирий), мистикавий, илоҳий тушунча ва дунёқарашлар имкониятларидан ҳам фойдаланишга интилмоқдалар. Масалан, Т. Қаипбергеновнинг «Қалбимнинг қомуси», Ҳ. Ҳамидовнинг «Учқун» К. Алламбергеновнинг «Дарё тортилган йиллар», К. Раҳмоновнинг «Оқибат», О. Холмуратовнинг «Тақдирдош», Ҳ. Айимбетовнинг «Қорабўғро» номли роман ҳамда қиссаларини, Ҳ. Ўтемуратова, О. Абдиев. А. Турекеева, Г. Зоитовларнинг ҳикояларини олиб кўрайлик. Мазкур асарлар ҳажман, мазмунан ва шаклан, кўтарилган муаммолари, жанри ва услублари жиҳатидан турлича бўлишига қарамасдан, уларни бирлаштириб турадиган бир жиҳат бор. Бу – турмуш ҳақиқатини тасвирлашда анъанавий усулларга асосланган реализм методи қоидаларига бўйсунавермасдан, ўзига хос йўл топиб, инсонларнинг руҳий табиатини очишга интилишди. Муаллифлар ана шу йўлда реализмнинг бор имкониятларига қўшимча равишда оламга мифологик, лингвистикавий, фантастик тушунчалар, дунёқарашлардан муваффақиятли фойдаландилар. Бунга қўшимча, уларнинг асарларида романтик услубга хос бадиий белгилар пайдо бўлиб, асарлар музмунининг жозибалигига, шакл ранг-баранглигига эришилди.

Мустақиллик даврига келиб қорақалпоқ насрида роман-эссе жанри анчагина ривожланганининг гувоҳи бўламиз. Агар 1980 йилларда Т. Қаипбергеновнинг бу жанрда фақат бир асари («Қорақалпоқнома») чоп қилинган бўлса, 1990 йилларда бу муаллифнинг «У дунёдаги бобомга хатлар», «Қорақалпоқнинг ўз қалпоғи билан сирлашуви», «Калбимнинг қомуси» сингари асарлари пайдо бўлди.

Т. Қаипбергеновнинг «Қалбимнинг қомуси» асари муаллифнинг фикр-мулоҳазаларидан иборат бўлиб, ёзувчи унинг жанрини «репортаж-эссе» деб белгилаган. Ёзувчи ўзининг бу асарига: «Миш-мишлардан иборат 8 дафтар-



www.ziyouz.com kutubxonasi

лик репортаж-эссе». деган кичик сарлавҳа ҳам қўйган. Тоталитар жамиятда Орол ҳудуди ҳақида бор аччиқ ҳақиқатни очиқ айтишга ёзувчиларда имконият бўлмаганлиги учун ҳам шундай усулни танлаган.

Ёзувчи Шовдирбой Сейитовнинг «Ёмон чиғаноқдаги Ақтуба» асарини романфожиа деб айтса бўлади. Халқимиз тарихидаги 1950 йиллардан кейинги даврни – деярлик ярим асрлик воқеаларни қамраб олган мазкур асар тоталитар тузумнинг бор чиркин томонларию инсон тақдирининг барча ҳолатларини тасвирлагани жиҳатидан кейинги давр қорақалпоқ насрида катта воқеа бўлди. Унда Ғарб адабиётининг абсурд усули белгиларини. Қорақалпоғистон шароитида абсурд адабиётнинг бадиий намунасини кўриш мумкин. Асарга ёзилган кириш сўзда шундай фикрларни ўқиймиз: «... якка ҳукмронлик, хўжасизлик йилларида афтода бўлиб қолган оилалар, биров бировни эзган, биров бировни тунаган, ҳамма ўз тақдирини юқоридагиларга топшириб, шуларнинггина изидан сўқир ҳамда чексиз ишонч ила эргашган турғунлик йилларидаги одамларнинг манқуртлик психологияси, аянчли тақдирлари сўз этилади. Қонунлар ўз кучини йўқотган ёки қабул қилингани билан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қила олмаган, одамлар ўзлари ўч олишга ўтиб кета бошлаган пайтлардаги турли ёвузликларнинг, меҳрсизлик ва шармандаликларнинг авж олгани қизиқарли воқеалар, ўткир тил орқали тасвирланади».

Романни ўқиб, коммунистик якка ҳукмронлик даврида Қорақалпоғистондаги шароит Ғарб адабиётининг абсурд романларида тасвирланган шароитдан паст бўлса паст, бироқ яхши бўлмаганлигига ишонч ҳосил қилади киши. Европада XIX аср охири – XX аср бошларида модерн романчилик оқими юзага келди. Ушбу услубий йўналишнинг мустақиллик йилларида ўзбек романчилигига қилган ижобий таъсирини тадқиқ қилган адабиётшунос З. Пардаеванинг ёзишича: «Модерн романларининг қаҳрамонлари том маънодаги индивидуал шахсиятга эга бўлиб, уларнинг ўй – хаёллари, бетизгин мулоҳазалари, улар яшаётган бадиий ҳаёт талқини орқали реал ҳаёт, реал воқеликни англашимизга ёрдам беради. Жаҳолат одамлар истакларини нафақат эговлайди, балки уларни ёвуз ниятларга қул қилади, шу билан бирга, уларнинг кўксига қабоҳат уруғини сочади. Ёмонлик негизида фаҳш, зулм, ёвузлик униб чиқади. Тушкунлик кайфияти, эртанги кунга ишончсизлик ортади, қаҳрамон гўё ўз қобиғига беркиниб олади... Мушкул вазиятдан чиқиш йўлларини тополмайди. Иложсизлик уни қийин аҳволга солган ижтимоий тенгсизликка нисбатан нафрат уйғотади. Ҳар қадамда, ҳар сонияда ўзига нисбатан қилаётган зулм унинг қалбида ниш ура бошлаган тубанлик учун гўё допинг вазифасини ўтайди. Шу тариқа, қаҳрамоннинг жамиятдан «бегоналашуви» юз беради».

Тадқиқотчи шундай шароитни бадиий тасвирлаган модерн романлар сафига Марсел Прустнинг «Йўқотилган вақтни излаб», Франц Кафканинг «Қаср», «Жўнаш», Жан Поль Сартрнинг «Озодлик йўллари» ва бошқа асарларни киритади. Дарҳақиқат, қайд этилган романларда шахс билан жамият ўртасидаги бўшлик, жамиятдаги қарама-қаршиликлар билан индивид психологияси орасидаги келишмовчиликлар айни ўша модернистик йўналишда таҳлил қилинади. Ғарб адабиётидаги ушбу анъана мустақиллик даврида ўзбек романчилигида Омон Мухторнинг «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», «Тепаликдаги хароба», Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор», Тўхтамурод Рустамнинг «Капалаклар ўйини» каби асарларида намоёнини топган бўлса, қорақолпоқ насрида, мазкур қирра. Шовдирбой Сейитовнинг «Ёмон чиғаноқдаги Ақтуба», Кенгесбой Раҳмоновнинг



www.ziyouz.com kutubxonasi

«Оқибат», Олланазар Абдиевнинг «Алвастилар уяси», Ташкентбой Холмуратовнинг «Қирқбўйин» сингари романларида акс этди. Айниқса, булар орасида Ш. Сейитовнинг романи алоҳида аҳамият касб этди. Романдаги фожиавий ва кулгули манзараларнинг бирикиб, ўша даврдаги турмушнинг аччиқ ҳақиқатларини очиб беришга хизмат қилиши, асарда оғзаки адабиёт анъаналарининг ривожлантирилганлиги, образлар дунёсининг ўзига хослигини чуқур таҳлил қилиш лозим.

Таниқли адиб Ўрозбой Абдураҳмоновнинг «Бўсағa» романи қорақалпоқ миллий романчилигида янгилик бўлди. 1980 йилларнинг иккинчи ярмида бу роман ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилинди. Асар тўғрисида «Эмударья» журналида, «Эркин Қорақалпоғистон», «Устоз» журналларида баҳсли фикрлар, мақолалар ёритилди. Айрим ёзувчи ва адабиётшунослар бу романни умуман яроқсизга чиқаришга ҳам бориб етдилар. Шунга қарамай, муаллиф ўз асарини қайта ишлади, кейинчалик бу асар «Жаҳон адабиёти» журналида чоп этилди. Асарнинг чоп этилиши адабий-бадиий насримизда катта воқеларнинг бири бўлганлигини айтиб ўтишимиз керак. Сабаби, миллий маданиятимизнинг кўпчилик вакиллари томонидан ҳали тушуниб етилмаган, ҳозирга қадар ўзининг одил баҳосини олмаган бу роман ўзбек китобхонларининг адолатли синовидан ўтиш имкониятига эга бўлди. Шунингдек, асарнинг кейинги йилларда ёш адабиётшунос Н. Ўразимбетова томонидан махсус ўрганилиб чиқилиши, тадқиқ қилиниши, шу асосда номзодлик диссертациясининг ҳимоя қилиниши ҳам диққатга лойиқ воқеадир.

Қорақалпоқ адабиётида 1990 йиллардан бошлаб, сатира ва юмор жанрларнинг ривожланишида М. Низанов, С. Жумағулов, Б. Қозоқбоев, К. Эрназаровларнинг улуши катта бўлди. М. Низановнинг повестлари (ҳажвий қиссалари) «Ўзга сайёрада етти кун» деган сарлавҳа билан алоҳида китоб бўлиб, ўзбек тилида нашр этилди. Яна бир ҳажвчи С. Жумағуловнинг мустақиллик йилларида «Акам уйланди» қиссаси ва қатор ҳажвияларининг чоп қилиниши ҳам насримизнинг эътиборга лойиқ воқеаларидан бўлди. Шунингдек, бу икки муаллифнинг қорақалпоқ драматургиясини ривожлантиришдаги хизматлари ҳам мустақиллик даврида жуда салмоқли бўлиб, ўзига хос ҳодиса сифатида тан олинмоқда. Уларнинг асарлари асосида саҳналаштирилган спектакллар Тошкентда, қўшни Туркманистон, Қозоғистон, Қирғизистон театрларида, саҳнага қўйилиб келинмоқда.

Қорақалпоқ насримизнинг бошқа вакиллари – С. Исмаилов, О. Абдиевларнинг қисса ва ҳикоялари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. Масалан, О. Абдиевнинг «Эран соқий» қиссаси, «Субҳидам» номли романи ва бир қанча ҳикоялари ўзбек тилида чоп этилиб, ушбу асарлар тўғрисида матбуотларда қатор фикр-мулоҳазалар билдирилди.

Дарҳақиқат, «турғунлик йиллари» деб аталган ўтмиш даврда, давлат томонидан чиқарилган қонунларни амалдор кимсаларнинг бузиши, якка ҳукмронликнинг авж олиши, одамлар орасида бир-бировини эзиш, тунаш, халқда адолатга эришиш деган ишончнинг йўқолиши, инсоний қадр-қиммат туйғуларининг поймол қилиниши, шунинг учун ҳам айбдор кимсалардан ўзбошимчалик ила ўч олишга интилиш ёки бунинг аксича, манқуртлик психологиясининг авж олиши ва шунга ўхшаш салбий ҳолатлар натижасида эса, инсон тасаввур қилолмайдиган вазиятларнинг келиб чиқиши рўй берди. Ўз навбатида, бу нарса қорақалпоқ насрида ҳам абсурд адабиётига хос белгиларни намоён этди, кўпчилик асарларда воқеаларни абсурд ҳолатларда тасвирлашга интилиш йўсини юзага келди. О. Абдиевнинг «Субҳидам» романи ана шундай услубда яратилган асар. Роман қорақалпоқ тилида «Алвасти уяси» деган ном билан чоп этилган эди. Романда



www.ziyouz.com kutubxonasi

адолат, ҳақиқат учун курашиб, жамиятдаги кучли кимсалар томонидан мажруҳ ҳолатга келтирилган, соғлигидан айрилиб «жинни» деб ном олган Сайимбетнинг фожиаларга тўла ҳаёти тасвирланади. Барча воқеалар Сайиметнинг бундай ҳолатга келишининг сабабларини, бундаги айбдорларнинг қилмишларини бадиий ёритишга хизмат қилади. Роман воқеалари асосан муаллиф сўзлари, адолат учун курашаман деб қамалган Қайипнинг кечинмалари орқали берилади. Муаллифнинг ички монолог, диалог ва бошқа адабий услублардан моҳирона фойдаланишлари ҳам ўша даврнинг аччиқ ҳақиқатларини ишонарли очиб беришга хизмат қилган. Бунда сюжет, фабула воқеалари из-изидан қаторлаштирилиб жойланмай, Сайимбет ва Қайипнинг тақдирларига боғлиқ йўналишлар орқали бир-бири билан параллел (ёнма-ён) равишда ривожлантирилади, муаллиф томонидан қуруқ баён қилинмасдан, образларнинг хотиралари, тушлари, ички монологлари, хатлари, диалоглар орқали қизиқарли қилиб берилади. Муаллиф «турғунлик йиллари»даги абсурд шароитларни, жамиятдаги бузғунчи, жирканч холатларни, одамларнинг иерархиявий, қатлам-қатлам бўлиб бўлинишлари, шунинг оқибатида келиб чиққан ақл бовар қилмас манзараларнинг ҳаққоний тасвирини чизиш учун Ғарб адабиётидаги машҳур асарларга ўхшатиб, «асар ичида асар яратиш» усулларини ҳам қўллайди. Муаллиф қўллаган бундай бадиий параллелизм, «асар ичида асар яратиш» усуллари турғунлик йилларининг кўринишларини, ўзида мужассам этган Мирзамурат, Алимбой, Ўтамиш, Марат сингариларнинг ҳаракатларини, хулқ-атворини қиёсий тасвирлашда, даврнинг, тузумнинг ҳақиқий башарасини очишда хизмат қилади. Роман фазилатлари ҳақида кўп фикрлар айтиш мумкин. Хулоса шуки, ҳикоядан қиссага, қиссадан романга томон – асардан-асарга ўсиб, маҳорати чархланиб бораётган адиб ҳали янги-янги асарлари билан ўқувчиларни суюнтиради, деган умидимиз бор.

К. Алламбергеновнинг «Дарё тортилган йиллар» романи 1992 йил «Қорақалпоғистон» нашриётида чоп этилган эди. Ёзувчининг маҳорати, романнинг долзарблиги матбуотда ижобий баҳоланди, роман 1993 йили Бердақ номидаги Двлат мукофотига сазовор бўлди. Асар ҳақидаги мақолаларда ҳам романда кўтарилган муаммоларнинг аҳамияти, ёзувчининг маҳорати айтиб ўтилган. Агар 1980 йилларнинг бошларида Т. Қаипбергеновнинг «Кўз қорачиғи» асарида қишлоқ хўжалигидаги жиноятқорона хатти-ҳаракатлар экологик фожиалар билан боғлиқ ҳолда ошкора тасвирланган бўлса, 1990 йиллар бошида К. Алламберганов бу мавзуни янада тўлдириб, янги шароитларда экологик фожиаларнинг халқ бошига келтираётган қийинчиликларини, офатларини ифодалади. Роман «Хавфли сўқмоқлар», «Виждон иши» деб аталган икки китобдан иборат. Адиб шўролар салтанатидаги, турғунлик йилларидаги инсонлар ҳаётини, виждонига доғ туширмасдан ҳақиқат ва адолат учун курашувчилар оз бўлмаганлигини Назар боғбон, Жалғас Назаров, Тожибой ота, Бийигул, Бобожонов сиймолари орқали акс эттиради. Романнинг бош қаҳрамони Жалғас Назаров билан ёлғиз бошининг ғами учун жиноят қилишдан ҳам қайтмайдиган Абдибой бригадир, Жаримбет бошлиқ, қонун ҳимоячиси Ўмирбой Ўрозбоев, Сейтмурат Абдикаримов, Генжебой Ҳакимов, Асанбой Қорабоевлар орасидаги конфликтлар тасвирланаётган даврнинг аччиқ ҳақиқатини очиб ташлайди. Бунда, айниқса, ёзувчи томонидан қўлланган диалог, психологик тасвирлар, муаллиф сўзи, ретроспектив тасвирлар қаламга олинган мавзуни, ғояни ўқувчига етказиш учун яхши хизмат қилган. Шу жиҳатлари ила роман 1980 йилларнинг охири, 1990 йилларнинг биринчи ярмида қорақалпоқ насрида ўзига хос воқеа бўлди.



www.ziyouz.com kutubxonasi

Умуминсоний муаммоларни ёритишда ва уларни бадиий тил билан тасвирлашда С. Исмаиловнинг «Юрак галактикаси» романи ҳам эътиборга молик. Романда экологик муаммолар, инсонийлик, одоб-ахлоқ сиралари, муҳаббат ташвишлари билан бир қаторда, тинчликни асраш масаласига ҳам диққат қаратилади. Масалан, романдаги «Девкесган» афсонасида, Тамаранинг опаси айтиб берган «Фаэтоннинг ҳалокати» ривоятида, Цефей буржидаги сайёранинг қайғули тақдирида, Баҳодирнинг отаси Каримнинг бошидан кечирган воқеларда тинчликни асраш, унинг қадрига етиш масалалари кўтарилади. Шу билан бирга, фантастик романда турғунлик йилларидаги жамият камчиликлари ҳам қаттиқ танқид остига олинганини кўрамиз. Шунинг учун ҳам тадқиқотчи А. Абдиевнинг қуйидаги фикрларида жон бор деб ўйлаймиз: «Романни таҳлил қилганимизда турғунлик йилларидаги авж олаётган нуқсонлар гоҳ ўткир сатира тиғи билан, гоҳ енгил кулги (юмор) билан фош қилиб ташланганининг гувоҳи бўламиз. Айниқса, асарнинг 2–3-бўлимларида ошкора фош қилиш услуби кенг қўлланади. Қайта қуриш, демократия, матбуот эркинлиги берилган бўлса-да, ҳали фикрларни очиқ-ошкор айтишга тўсқинликлар бор эди. 1989 йили ушбу асарнинг 2–3-бўлимлари эълон қилинмасдан, фақат 1-бўлимигина қисса сифатида «Эмударья» журналининг 7-сонида чоп этилганининг асосий сабаби ҳам шу бўлса керак».

Дарҳақиқат, 80-йилларнинг иккинчи ярмида ҳам ёзувчиларнинг тоталитар тузум адолатсизликларини фош қилган асарларини нашр этиш қийин бўлганлиги ёки асарлар узуқ-юлуқ, ярим-ёрти ҳолатларда эълон қилиниши – муаллиф ғоясининг ўқувчига тўла етиб боришига, шу сабабли ҳам янгича тафаккур юритишга анча тўсқинлик бўлганлигини биз С. Исмаиловнинг «Юрак галактикаси» романининг чоп этилиши тарихи мисолида кўришимиз мумкин. Асар фақат 1991 йилдагина тўла ҳолда китоб бўлиб босилди.

С. Исмаилов – 1980 йилларнинг 2-ярмидан бошлаб, қорақалпоқ адабиётида фантастика жанрининг шаклланиши ва ривожланишига ҳисса қўшиб келаётган ижодкор. Унинг бу борада бир қатор китоблари нашр этилган.

Умуман олганда, мустақиллик даврида қорақалпоқ насрига аввал қўл урилмаган мавзулар, ғоялар кириб келди, халқ тарихида муҳим ўринга эга бўлган тарихий шахсларнинг бадиий образлари яратилди, қаҳрамонлар характерини яратишда аввалги қотиб қолган қоидалардан, стереотиплардан қутилишда, янги жанр ва услубларни эгаллашда маълум ютуқларга эришилди.



www.ziyouz.com kutubxonasi